

geestelijke letterkunde. In tegenstelling tot wat tot dusver werd gedacht, is er maar één daadwerkelijke vertaling in het Duits geweest, die van Heinrich Haß (X*). De veronderstelde tweede redactie (Y*) blijkt een omzetting daarvan naar het Zwabische dialect te zijn, waarin verder wel een aantal kleinere ingrepen is gedaan. Daarnaast is er nog een enkelvoudig overgeleverde tekst die de *Spiegel* wel tot uitgangspunt neemt, maar niet meer als een vertaling mag worden aangemerkt.

Door nauwgezette analyse van alle beschikbare teksten én de handschriften waarin ze voorkomen, weet Freienhagen-Baumgardt een zeer gedifferentieerd stemma op te stellen. Hier blijkt de kracht van de overleveringshistorische aanpak, die optimaal werkt als men oog heeft voor alle mogelijke details. Het is dan wel noodzaak om zich niet in die details te verliezen en de lezer te overstelpen met allerlei op zichzelf belangwekkende maar voor het betoog irrelevante feiten. Die kunst beheerst Freienhagen-Baumgardt heel goed en daarom is haar boek bijzonder geslaagd te noemen. Zij brengt alle stadia en ontwikkelingen in de overlevering van de Duitse *Spiegel der volcomenheit* in beeld en heeft daar slechts 177 pagina's voor nodig. Dat is een knappe prestatie.

Het wel zeer korte derde deel van dit boek is een samenvatting van de onderzoeksresultaten plus een schets van een wijder perspectief. Freienhagen-Baumgardt stelt dat het Nederlandse karakter van de *Spiegel* in de Duitse overlevering vrijwel meteen verloren ging. De gebruikers beschouwden de tekst kennelijk als autochtoon, wat impliceert dat het vooral de inhoud van de *Spiegel* moet zijn geweest die zoveel belangstelling genereerde. Die belangstelling verklaart de auteur uit een grote interesse in het Zuiden van het Duitse taalgebied voor speculatief-mystieke teksten. Bij de verbreiding daarvan speelden de kartuizers een doorslaggevende rol. De late Ruusbroec-receptie in het Hoogduitse taalgebied, en in mindere mate die van Jan van Leeuwen, wordt ook vanuit die belangstelling verklaard.

Ter afronding: de studie van Kristina Freienhagen-Baumgardt is een goed voorbeeld van wat de overleveringshistorische benadering van middeleeuwse literatuur kan opleveren. Zij weet zich tot hoofdzaken te beperken en is mede daardoor in staat een leesbaar boek af te leveren, waar weinig op valt af te dingen. Dat Freienhagen-Baumgardt het Windesheimse regularissenklooster Diepenveen voor een zusterhuis van het gemene leven houdt (142) zij haar dan ook vergeven.

Wybren Scheepsma

NIEUWE GESCHIEDENIS

H. Bots, F. Waquet, *La République des Lettres* (Collection Europe et histoire; Parijs: Edition Belin-De Boeck, 1997, 188 blz., ISBN 2 7011 2111 6).

Dit boek is geen gewone geschiedenis van de Europese wetenschapsbeoefening in de moderne tijd. Het is geen synthese van monografieën over de intellectuele historie van Europese steden, streken en landen. Het is ook geen samenvatting van de zeer vele gegevens die zijn te vinden in de talloze studies over Europese geleerden van naam. Nee, in dit boek proberen de auteurs, met gebruikmaking van dat alles, greep te krijgen op het internationale netwerk van Europese geleerden dat vanaf de eerste keer dat dat woord viel, waarschijnlijk in 1417, steeds vaker met de naam Republiek der Letteren werd aangeduid.

Erasmus en anderen legden de basis voor die internationale geleerdengemeenschap. Het moest een gemeenschappelijk thuisland zijn van wetenschapsbeoefenaars, nauw verbonden met die andere grote gemeenschap, de christenheid, en in feite al even moeilijk als blijvende eenheid te realiseren. De bloeitijd van de Republiek der Letteren was de periode 1550-1750. De voornaamste betekenis van deze gemeenschap werd gevormd door de intense nationale en internationale, mondelinge en schriftelijke contacten tussen de verschillende beoefenaars van de wetenschap. De Europese geleerden kenden elkaar, communiceerden veelvuldig, vooral in het Latijn, wisselden nieuws uit over eigen werk en dat van anderen, stuurden elkaar hun veelbelovende studenten en hielpen elkaar bij het verzamelen van materiaal en informatie voor het onderzoek.

Langzaam groeide het besef, dat men samen een soort staat vormde, een geleerdenrepubliek, met eigen normen en waarden. In de loop van de tijd werd er ook steeds meer nagedacht en geschreven over dat merkwaardige verschijnsel van die 'Respublica Literaria'. In de tijd van de Verlichting kwam er echter een einde aan dat besef tot één grote gemeenschap te behoren. In de periode van het humanisme was dat nog niet zo moeilijk geweest. In feite vormden toen alle wetenschappen één groot geheel, en had de specialisatie die eenheid nog niet verbroken. Toen die eenheid verloren was gegaan, kwam ook het einde van de Republiek der Letteren in zicht.

Vanuit verschillende invalshoeken wordt in dit boek de geschiedenis van de Republiek der Letteren beschreven. Na de definitie en de evolutie van het begrip in de loop van de tijd, komt de geografische spreiding van de intellectuele activiteiten aan de orde. Waar concentreerden zich de wetenschappers, welke plaatsen waren in Europa afwisselend centra van geleerdheid, hoe werd in feite het begrip universaliteit beleefd? Vervolgens wordt er gesproken over de burgers van de letterenrepubliek, de geleerden en ook hun helpers. Aan de orde komen hun wijze van communiceren, en ook heftig polemiseren, en de organisatievormen en instellingen van wetenschapsbeoefening zoals universiteiten. Heel interessant is het hoofdstuk over de vruchten die de geleerdenarbeid afwierp, de brieven, de boeken en de in de zeventiende eeuw steeds meer opkomende wetenschappelijke journalen en dergelijke.

Er wordt in dit boek uit heel veel bronnen geput, en daardoor is het boek zelf weer een rijke bron geworden. De opzet van het boek heeft het voordeel dat het thema telkens vanuit een andere invalshoek wordt benaderd en beschreven. Telkens komen weer andere facetten van het onderwerp aan het licht, en als je als lezer het boek dichtslaat, heb je een indrukwekkende hoeveelheid historische feiten aangeboden gekregen. Er zit aan deze opzet echter ook een keerzijde. De auteurs behandelen in bijna alle hoofdstukken heel de periode dat de letterenrepubliek een levend begrip was, nu eens van die kant, dan weer van de andere zijde, en springen daarbij ongeremd op en neer in de geschiedenis. Dat geeft overlappingen en onnodige herhalingen, die voorkomen hadden kunnen worden bij een strakkere constructie van de tekst. Een ander gevolg van de gekozen opzet is, dat je als lezer niet zo gemakkelijk greep houdt op de materie en door de vele bomen het zicht op het bos verliest.

Zoals gezegd, een rijk boek, maar juist door het vele materiaal dat verwerkt moest worden, de talloze bronnen en boeken, zijn er hier en daar fouten ingeslopen, in de vorm van verkeerde jaartallen, niet exact weergegeven boektitels en onjuistheden in de weergave van historische gebeurtenissen. Er is ook geen consequente keuze gedaan voor het vermelden van geboorten en sterfjaren van de vele genoemde geleerden. Die jaartallen staan niet in het register, maar wel op een aantal plaatsen achter de namen in de tekst zelf, maar waarom dat nu eens wel en dan weer niet gebeurt, dat is mij niet duidelijk geworden. Het boek heeft geen noten, en dat is wel jammer. Vaak wordt in de tekst naar een bron verwezen, maar dikwijls moet men te rade

gaan bij de uitgebreide bibliografie. Die heeft echter helaas weer een andere indeling dan de hoofdstukken van de tekst zelf, en dat maakt het naslaan er niet gemakkelijker op.

Wie zo'n omvangrijk onderwerp als de Republiek der Letteren probeert te behandelen in een boek van nog geen tweehonderd bladzijden, onderneemt een waagstuk. We moeten de auteurs dan ook vooral dankbaar zijn voor het feit dat zij de sprong in het diepe hebben gewaagd. De auteurs hebben hun onderwerp al eerder in hun publicaties behandeld en zijn als weinig anderen thuis in dit omvangrijke onderwerp. Zij schreven nu samen een boek, dat op haast iedere pagina nieuwsgierig maakt en de lezer naar meer doet verlangen. Wat weten wij eigenlijk nog weinig van al die netwerken en netwerkjes die toch zo bepalend waren voor de wetenschapsbeoefening van die dagen. Het boek van Waquet en Bots nodigt echt uit daar meer aandacht aan te gaan besteden. Geen geringe verdienste, en dus een boek om de schrijvers ervan dankbaar voor te zijn.

C. S. M. Rademaker

C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel, G. H. M. Posthumus Meyes, ed., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Studies in the history of christian thought LXXVI; Leiden: Brill, 1997, viii + 278 biz., f173,-, ISBN 90 0410 768 1).

Onder auspiciën van het NIAS werd in Wassenaar in juni 1994 een colloquium gehouden met als thema en titel: 'Les Pays-Bas carrefour de la tolérance aux Temps Modernes'. De daar gehouden inleidingen zijn nu gebundeld uitgegeven in dit boek. De bijdragen aan het colloquium worden voorafgegaan door een uitgewerkte samenvatting geschreven door Jonathan Israel, een bijzonder knappe en heldere schets van het colloquiumthema. Beschreven wordt hoe de religieuze tolerantie in de jonge Republiek telkens anders werd bediscussieerd en in praktijk werd gebracht. Zeker, vergeleken met andere Europese staten had de Republiek een goede naam door haar politiek van gewetensvrijheid, maar ook in ons land hadden katholieken en lidmaten van andere kerkgenootschappen dan de bevoorrechte gereformeerde kerk niet het recht hun religieuze overtuiging in vrijheid te belijden en te beleven.

Het was stadhouder Willem I die godsdienstvrede nastreefde, maar daarin werd gedwarsboemd door predikanten en regenten. De oorlog met Spanje had daarop ook invloed. Dit wordt knap en helder uiteengezet in de bijdrage van Nicolette Mout. Op het einde van de zestiende eeuw bepleitte Coomhert algehele religievrijheid, maar Lipsius beperkte tolerantie omwille van vrede en rust in het land. Dat behandelt James Tracy, die ook uitvoerig spreekt over de invloed van Erasmus. Hans Posthumus Meyes wijst op het belang van wat irenici als Jean Hotman toen publiceerden over vrede en eenheid tussen christenen. Het werk van Sebastian Castellio komt aan de orde in de bijdrage van Hans Guggisberg. Catherine Secretan laat zien hoe eind zestiende eeuw over de feitelijke tolerantie werd gesproken in pamfletten.

Met de bijdrage van Rob van de Schoor over de receptie van Georgius Cassander komen we in de zeventiende eeuw. De strijd tussen arminianen en gomaristen bracht in de gereformeerde kerk de fundamentalistische contraremonstranten voor enige tijd aan de macht, en dat betekende een hardere aanpak van andersdenkenden. Interessant is de bijdrage van Christiane Berkvens-Stevelinck over Geeraert Brandts *Historie der reformatie (1677-1704)*, een overzicht van de bestandstwisten, dat een vurig pleidooi was voor tolerantie en invloed had tot ver buiten onze grenzen. Nadat het op het kerkelijke front wat rustiger was geworden, begon na de Vrede van Munster een nieuw tijdperk. De bestaande kerkgenootschappen vonden geleidelijk